

Nagy Péter Tibor

Az egyháztagek iskolázottsága

Sokat vitatott nézet hogy állnak az egyháziak, hogy állnak a vallásos emberek az iskolázottságban, az oktatásban, hogyan hatott a államszocializmus négy évtizede erre a kérdésre, s hogyan hatott erre a rendszerváltás óta eltelt másfél évtized?

Néhány alapvető adat

Magyarország lakosságának negyede felekezeten kívülinek mondja magát. Magyarország felekezethez tartozó népességének több mint kétharmada katolikus, mintegy ötöde kálvinista, egyhuzada lutheránus. A Holocaust előtt az evangélikusokhoz hasonló nagyságrendű volt a zsidó vallású népesség - ma (eltérő számítások szerint) a felekezetbe sorolható népesség 0,1-0,3 %-a zsidó vallású. A történelmi kisegyházak, a neoprotestáns kisegyházak 2-3 %-ot tesznek ki. Magyarország Európa felekezetiileg legplurálisabb államai közé tartozik, ráadásul a felekezetiileg plurális államok nagyobb részével ellentétben Magyarország nem szövetségi állam, így az egyes régiókhöz ugyan köthető katolikus ill. református túlsúly, de ennek nincsenek olyan jogi illetve oktatáspolitikai következményei, mint pl. Skócia vagy Bajorország esetében.

A templomba sosem járó népesség aránya (37%), illetve a deklaráltan nem vallásos emberek aránya (25%) alapján a magyarországi lakosság az európai népesség szekularizáltabb quartilisébe tartozik. (Molokotos-Liederman,2002) Magyarországon egyelőre nincs számottevő muszlim kisebbség, a kínai népesség jelenléte egyelőre nem jelenik meg vallásszociológiai kérdésként. A jelentős cigány és a nagyságrendileg kisebb német és szlovák kisebbség nem alkot felekezetiileg homogén csoportot.

Az 1989/1990-es rendszerváltás során kiemelt figyelem fordult az extrakurrikuláris tárgyként újrainduló hittanra, melyben a pártállam végi 10 % helyett immár a gyereknépesség harmada részesült, illetve az újrainduló egyházi iskolákra – hiszen a rendszerváltás előtt 10 alatt volt a számuk, 2004-ben 27-szer annyi, s így az általános iskolák 4,2%-a; a középiskolák 15,1 % a volt egyházi kézben. A katolikus, a református, a lutheránus és az izraelita egyház (The official name of the churches: FORDITÓ, IDE A HIVATLOS NEVET KÉREM TENNI) egy-egy egyetemet működtet. Főiskolája rajtuk kívül még a wesley-ánus egyháznak van. (1948 előtt a katolikus, kálvinista, lutheránus egyházak tulajdonolták a magyar iskolarendszer nagyobb részét, s kötelező iskolai hittan volt – voltak olyan politikai erők, melyek ezt az állapotot 1990 után is vissza akarták állítani, de ezek a jobboldalon belül sem voltak többségben)

Az intézményes hitoktatás és az intézményes egyházi oktatás erősen korlátozott volt az államszocialista korszakban és nagy tért hódított 1989 után. Ennél a látványos különbségnél kisebb figyelem fordult arra, hogy az iskolarendszer *egésze* az egyháztagek számára mekkora előrehaladási lehetőséget biztosított. Ennek a kisebb figyelemnek az oka, hogy hagyományosan a társadalmi tudatban élesen elvált az egyház, mint intézmény, és az egyház, mint a hívők összessége. Amikor azonban néhány éve egy közvélemény-kutatás során a felnőtt magyar lakosságot reprezentáló megkérdezetteknek két definíció között kellett választaniuk, 55% gondolta úgy – vagy legalábbis gondolta úgy, hogy azt helyes mondanía –, hogy az egyház a *hívek közössége*, s csak 16% azt, hogy *papok és püspökök uralma alatt álló szervezet*, s 29% foglalt el köztes, ill. bizonytalan álláspontot

(Gereben & Tomka 2000 29.p.). Ilyen értelemben tehát a lakossági vélemény közelít a modern teológia és vallásszociológia egyházfogalmához és távolodik a konkrét intézményes egyházfogalomtól.

Az egyháztagek iskolázottsága

Az első – előzetes – kérdés természetesen az, hogy kik az *egyháztagek*, hogy „az egyházakhoz tartozást” hogyan definiáljuk. (Manohan, 2003, Chaves, 2003, Sommerville, 2002,) A „milyen felekezetbe jegyezték be Önt?” kérdésre adott válasz nyilvánvalóan nem a megkérdezett, hanem a *megkérdezett szüleinek* – ráadásul évtizedekkel ezelőtti – csoportidentitásáról tájékoztat, tehát figyelmen kívül hagyható. (Pontosabban: a katolikus, református, evangélikus, zsidó millió a kultúra hajszálcsövein keresztül hat az iskolával, a tudománnyal és munkával kapcsolatos attitűdökre s az ebből következő eredményekre, de ez a „nem tudatos faktor” most nem tárgya elemzésünknek. A sehova be nem jegyezettek egyébként a társadalom 7%-át teszik ki, az 1969 után születetteknel ez 20%) A „milyen vallású ön” kérdésre adott válasz már valamivel informatívabb, hiszen a legmarkánsabban szekularizálódott emberek itt már szüleik döntésétől eltérő választ is adhatnak, de még mindig nagyon sok olyan válaszoló marad, aki tulajdonképpen csak azt mondja ezzel, hogy adminisztratív *nem lépett ki* abból a felekezetből, mint amelybe annak idején bejegyezték. A felekezethez „tartozók” 13 % a kifejezetten nem vallásosnak mondja magát, s 22 % -uk sosem jár templomba. (Ausztriával, Németországgal ellentétben - a pusztán a bejegyzettséghez kötődő felekezeti „tagság” Magyarországon semmilyen adófizetési kötelezettséggel nem jár, nincs államigazgatási nyilvántartás, így a „kilépés” Magyarországon még a teljesen szekularizált, sőt ateista embereknél sem jellemző, nem indult tehát kilépési hullám, mint az egyesülő Németország volt NDK-s részében)(Pollack, 2002)

A magyarországi viszonyok között tehát angolszász értelemben vett egyháztagságról (membership) nem beszélhetünk, de mégiscsak meghatározhatunk egy egyházakhoz valamennyire kötődő és nem kötődő csoportot.

Ahhoz, hogy szociológiailag értelmezhető „egyháztagság” fogalomhoz juthassunk, azokat az embereket kell megtalálnunk, akik számára valamilyen világnézeti vagy életmódbeli következménye is van a felekezettagságnak. (Glock & Stark vallásszociológiai alapdefiníciója is használja a konzekvencionális vallásosság kifejezést. Sommerville, 2002)

Az egyik lehetséges következmény a vallásossági öndefiníció. A magyar szociológiában széles körben elterjedt – Tomka Miklós, Tamás Pál és mások is alkalmazzák – a vallásos meggyőződésről tett - több fokozatot lehetővé tevő - kijelentés alapján történő kategorizálást. (Tamás 1997) Az „egyházam tanítását követően vallásos vagyok” kifejezést vállalkozó nyilván kimerítik a „szorosabb értelemben vett egyháztage” fogalmát. A következő fokozat a „magam módján vallásos vagyok” kifejezéssel önmagukat meghatározók csoportja nem alkalmas a tágabb értelemben vett vallásos csoport körülírására, hiszen a „magamód” túl bizonytalan kategória. A felekezeti nyilatkozattal való kombinálás pedig az esetek jelentős százalékában vezet torzításokhoz – pl. katolikusnak bejegyzett, egyházával semmilyen kapcsolatot nem tartó, de okkultizmusban, vagy lélekvándorlásban a „maguk módján” hívó személyek e logika szerint „katolikus egyháztageként” kerülnének számításba. A harmadik csoport a „nem tudom eldönteni, hogy vallásos vagyok-e” alig különbözik az előzőtől. Jól használható viszont a „nem vagyok vallásos” kategória.

Kovács András a skálás és a bináris (vallásos/nem vallásos) kijelentés kombinációja alapján ennek a feldolgozás fázisában megalkotott változatát dolgozta ki, az ő kategorizációja ezzel az egyházhoz való kötődés mozzanatát csökkenti a világnézeti önbesorolását növeli. A fő előny a maga módján vallásos csoport kettéosztása. (Kovács 2000) Ez az alternatíva bináris kérdés hiányában számunkra nem jöhetett számításba.

A másik stark-i értelemben vett „következmény”, konzekvencia a templomjárás gyakoriság. Használhatóbbnak tartjuk (a néhány éve elhunyt kitűnő vallásszociológussal, Szántó Jánossal logikai egyetértésben), legalábbis a nagyegyházak esetében azt a módszert, mely az istentisztelet/misejárás gyakoriságának és a felekezetmegnevezésnek a kombinációjából kiindulva alkotja meg az egyháztagek és a nem egyháztagek csoportját. (Ha szükségét látjuk, itt is elkülöníthetjük a szűkebb értelemben vett egyháztagekat, akik hetente járnak templomba, és a tágabb értelemben vettek, akik ennél ritkábban, de legalább ünnepeken eljárnak – illetve ez az önmagukról alkotott/mondott képük.)

Azokat, akik még ünnepeken sem jártak templomba úgy tekintjük, olyan kevés közülük van az egyházakhoz, hogy a templomba nem járókkal összevonva a „nem egyháztag” csoportot hozhatjuk létre belőlük.

Az „Ifjúság 2000” vizsgálat eredményei szerint a „szélesebb értelemben vett egyháztagok” a 15–30 éves nemzedék 41%-át teszik ki, a szűkebb értelemben egyháztag csoport pedig 8%-át. (Ifjúság 2001). Az „50000-s” adatbázis ezt az adatot megerősíti, s kiegészíti azzal, hogy a „szülők nemzedékében” mind a szélesebb, mind a szűkebb értelemben vett egyháztagok aránya néhány százalékkal alacsonyabb.

A szélesebb értelemben vett egyháztagok és nem egyháztagok iskolázottsága

Érdekes nemzedékről nemzedékre haladva értelmezni az iskolázottság különbözőségét az egyháztagok és nem egyháztagok között. Az 1900, 1907, 1914 körül – tehát a megnevezett évet körülvevő összesen 7-7 éves periodusokban születetteket vizsgáljuk meg.

I tábla Egyes iskolázottsági csoportokhoz tartozók aránya a szélesebb értelemben vett egyháztagok és nem egyháztagok között a legidősebbek körében

	1900 körül		1907 körül		1914 körül	
	Nem	Igen	Nem	Igen	Nem	Igen
nem járt iskolába	7,3	7,1	4,4	3,9	1	1,4
kevesebb mint 8 ált.	46,3	35,7	71,6	57,3	58,9	50,1
8 általános	14,6	14,3	3,8	11,7	15,7	16,1
Szaktanulmányok	4,9	21,4	9,8	11,7	9	9,6
érettségi	17,1	7,1	3,3	4,9	9,2	9,4
főiskolai diploma	2,4	7,1	3,8	4,9	2,9	6,5
egyetemi diploma	7,3	7,1	3,3	5,8	3,5	6,7
összesen	100	100	100	100	100	100
N	41	14	183	103	491	415
Legalább érettségizett	26,8	21,3	10,4	15,6	15,6	22,6
Felsőfokot végzett	9,7	14,2	7,1	10,7	6,4	13,2
Szekulárisok előnye a középiskolázottságot tekintve	5,5		-5,2		-7	
Szekulárisok előnye a felsőfokú iskolázottságot tekintve	-4,5		-3,6		-6,8	
Szekulárisok előnye az egyetemi végzettséget tekintve	0,2		-2,5		-3,2	
Szekulárisok aránya	74,5		64		54,2	

Az „1900 körüli” (a körül mindig azt jelenti, hogy +3 éves ciklusban született) csoport elemszáma kicsi, csak a teljesség kedvéért szerepel a táblában, az 1907 körül ill. 1914 körül született generációknál azonban már következetesen érvényesül, hogy a szekulárisok iskolázottsági hátrányban vannak. Ez a korosztály 1949-ben már túl idős volt ahhoz, hogy tömegesen beiskolázzák. (Magyarországon akkor kezdődött a szocialista iparosítás és állami bürokráciaexpozíció igényeit kiszolgáló és egyben intragenerációs mobilitást biztosító tömeges esti és levelezőoktatás) A felsőoktatási szektorok eredeti -1950 előtti - arányait jelzi, hogy több egyetemet, mint főiskolát végzett van a generációban.

2 tábla Egyes iskolázottsági csoportokhoz tartozók aránya a szélesebb értelemben vett

	1921 körül		1928 körül		1935 körül	
	Nem	igen	Nem	igen	Nem	igen
nem járt iskolába	1	0,6	0,7	0,4	0,9	0,5
kevesebb mint 8 ált.	51,2	51,1	31,1	35,3	17,9	18
8 általános	17,7	19,4	27,8	31,4	31,6	41,4
szakmunkásképző	9,1	9,1	11,4	9,5	16,8	14,8
érettségi	13,2	11,6	15,9	13,3	18,1	16,1
főiskolai diploma	4	4,6	6,8	5,5	8,2	5,5
egyetemi diploma	3,9	3,7	6,3	4,6	6,5	3,7
összesen	100	100	100	100	100	100
N	1468	1505	2410	2391	2772	2602
Legalább érettségizett	21,1	19,9	29	23,4	32,8	25,3
Felsőfokot végzett	7,9	8,3	13,1	10,1	14,7	9,2
Szekulárisok előnye a középiszkolázottságot tekintve	1,2		5,6		7,5	
Szekulárisok előnye a felsőfokú iskolázottságot tekintve	-0,4		3		5,5	
Szekulárisok előnye az egyetemi végzettséget tekintve	0,2		1,7		2,8	
Szekulárisok aránya	49,4		50,2		51,6	

egyháztagok és nem egyháztagok között a két háború között születettek körében

A két háború között született nemzedék részben elég fiatal ahhoz, hogy 1949 után pótlólagosan beiskolázzák, részben pedig valóban az ötvenes években éri el a magasabb iskolákba lépéshez minimálisan szükséges életkort. E generációban az idők előrehaladtával a szekuláris csoport egyre növekvő iskolázottsági fölénybe kerül. A szekulárisok középiszkolai előnye lényegesen kisebb, ha a (szakképzést és általános műveltséget kombináló) szakközépiszkolát és a (hagyományosan inkább felsőoktatásra előkészítő) gimnáziumot külön kezeljük, hiszen a szakközépiszkolában sokkal több a hagyományosan szekuláris szakmunkás családból származó, s a szakközépiszkolát végzett férfiak munkajellege hasonlatos a szakmunkásokéhoz. A főiskolai végzettségűek egyrésze – pl. az un üzemmérnöki – az egykori (1945 előtti) munkáselithez hasonló munkajelleggel dolgozik.

3 tábla Egyes iskolázottsági csoportokhoz tartozók aránya a szélesebb értelemben vett egyháztagok és nem egyháztagok között a háború alatt és után születettek körében

	1942 körül		1949 körül		1956 körül	
	Nem	igen	Nem	igen	Nem	igen
nem járt iskolába	0,5	0,5	0,4	0,4	0,3	0,3
kevesebb mint 8 ált.	6,3	5,4	2,4	2,4	2,1	2,1
8 általános	28,3	37,2	22,8	25	20,3	20,4
szakmunkásképző	23	20,9	27,6	28,2	30,4	30,5
érettségi	24,9	20,9	30,5	27,8	31,5	30,3
főiskolai diploma	10,3	9,2	10,9	9,9	10,3	11
egyetemi diploma	6,7	5,9	5,4	6,2	5,1	5,6
összesen	100	100	100	100	100	100
N	3322	2494	3939	2453	4349	2390
Legalább érettségizett	41,9	36	46,8	43,9	46,9	46,9
Felsőfokot végzett	17	15,1	16,3	16,1	15,4	16,6
Szekulárisok előnye a középiskolázottságot tekintve	5,9		2,9		0	
Szekulárisok előnye a felsőfokú iskolázottságot tekintve	1,9		0,2		-1,2	
Szekulárisok előnye az egyetemi végzettséget tekintve	0,8		-0,8		-0,5	
Szekulárisok aránya	57,1		61,6		64,5	

A háború alatt és után született nemzedékeknél a szekulárisok iskolázottsági előnye előbb az egyetemi, majd a felsőfokú végül a középiskolai csoportban tűnik el, sőt a hatvanas évek végén egyetemre lépő nemzedéknél a szekuláris csoport hátrányba kerül. A szekulárisok középiskolázottsági előnyének megszűnésében feltehetően a középiskolázott (s a férfiaknál hagyományosabban vallásosabb) nők növekvő aránya, illetve a tömegesedés, azaz a vallásosabb közegekből érkező vidéki fiatalok aránynövekedése játszhatott szerepet. A felsőfok azonban akkor még nem tömegesedik, itt tehát leginkább az lehet a magyarázat, hogy a származási kvótarendszer (a 60-as évek elejéig a rendszer a munkás-paraszt származásúak arányát zárt szám rendszerrel védte) eltűnt. Az 1919-1944-ig fennállott rendszer uralkodó osztálya keresztény középosztálynak nevezte magát, a munkásosztálynál sokkal vallásosabb volt. E réteg gyermekei bukkannak fel a 60-as években a felsőoktatásban.

4 tábla Egyes iskolázottsági csoportokhoz tartozók aránya a szélesebb értelemben vett egyháztagok és nem egyháztagok között a Kádár korszakban születettek körében

	1963 körül		1970 körül		1977 körül	
	Nem	igen	Nem	igen	Nem	igen
nem járt iskolába	0,2	0,1	0,2	0,1	0	0,1
kevesebb mint 8 ált.	2	1,3	1,8	1,1	2	0,9
8 általános	17,2	14,4	17,8	15,1	18,6	12,6
Szaktanácsképző	32,1	31,8	32,7	31,7	31,5	28,4
Érettségi	31,1	33,8	32,5	33,3	42	49,7
főiskolai diploma	12,7	12,8	10,3	13,7	4,8	6,9
egyetemi diploma	4,6	5,8	4,7	5,1	1,1	1,5
Összesen	100	100	100	100	100	100
N	3313	1780	3484	1859	3662	1787
Legalább érettségizett	48,4	52,4	47,5	52,1	47,9	58,1
Felsőfokot végzett	17,3	18,6	15	18,8	5,9	8,4
Szekulárisok előnye a középiskolázottságot tekintve	-4		-4,6		10,2	-
Szekulárisok előnye a felsőfokú iskolázottságot tekintve	-1,3		-3,8		-2,5	
Szekulárisok előnye az egyetemi végzettséget tekintve	-1,2		-0,4		-0,4	
Szekulárisok aránya	65,1		65,2		67,2	

A hatvanas-hetvenes években születetteknél az egyháztagok egyre növekvő iskolázottsági előnybe kerülnek a diplomás szinten. Az adatfelvételek időpontjában az 1977 körül - 1974 és 1980 között - született korcsoport fiatalabb része még nem végezhetett főiskolát, egyetemet. De a trend így is világos: a hatvanas és hetvenes években megszülető nemzedékben a szekulárisok hátránya most már a középiskolázott csoportban is egyértelmű és növekvő.

5 tábla Egyes iskolázottsági csoportokhoz tartozók aránya a szélesebb értelemben vett egyháztagok és nem egyháztagok között a legfiatalabbak körében

	1981 és 1982	
	Nem	Igen
nem járt iskolába	0	0
kevesebb mint 8 ált.	2,7	0,7
8 általános	41	35,2
szakmunkásképző	22,7	22,1
Érettségi	33,6	42,1
Összesen	100	100
N	256	145
Legalább érettségizett	33,6	42,1
Szekulárisok előnye a középiskolázottságot tekintve	-8,5	
Szekulárisok aránya	63,8	

6 TÁBLA AZ EGYES EGYES ISKOLÁZOTTSÁGI CSOPORTOKHOZ TARTOZÓK ARÁNYA A SZÉLESEBB ÉRTELEMBEN VETT EGYHÁZTAGOK ÉS NEM EGYHÁZTAGOK KÖZÖTT A TELJES NÉPESSÉGBEN

	Összesen	
	Nem	Igen
nem járt iskolába	0,40	0,40
kevesebb mint 8 ált.	10,20	13,30
8 általános	22,20	25,30
szakmunkásképző	25,30	22,30
Érettségi	28,00	25,40
főiskolai diploma	8,90	8,60
Egyetemi diploma	4,80	4,80
Összesen	100,00	100,00
N	29690	19938
Legalább érettségizett	41,7	38,8
Felsőfokot végzett	13,7	13,4
Szekulárisok előnye a középiskolázottságot tekintve	2,9	
Szekulárisok előnye a felsőfokú iskolázottságot tekintve	0,3	
Szekulárisok előnye az egyetemi végzettséget tekintve	0	
Szekulárisok aránya	59,8	

Az adatfelvételek időpontjában az 1981-ben és 1982-ben született korcsoport fiatalabb része még középiskolás volt. Nem is annyira a szekuláris emberek középiskolázottsági hátránya érdekes tehát, inkább az, hogy ezek az utolsó évek megerősítik az előző csoportokban is növekvő tendenciát, azt hogy a társadalom *alján* a nyolc általános iskolát sem végzettek között növekszik a szekulárisok súlya. Míg az öregeknél a nyolc általános iskolát sem végzettek a vallás által jobban érintett hagyományos paraszti lakosságból kerültek ki, addig a fiatalabbaknál a városi és falusi társadalom peremén élők, cigányok stb. kerülnek ebbe a csoportba.

Összességében megállapíthatjuk, az a makroadat, hogy a magyar társadalomban a szekulárisok némi középiskolázottsági fölényben vannak, tulajdonképpen egyedül a középmezőnek tudható be. S ha a középiskolázottságot kettébonthatunk szakközépiskolai és gimnáziumi végzettségre, nyomban kitűnne az is, hogy a középiskolázottságon belül a fiúkat jellemző, sok tekintetben szakmunkásképzéshez hasonlítható szakközépiskolai végzettség jár jobban együtt a szekularizációval. Felsőfokon viszont a teljes népességben sincs már a szekuláris csoportnak előnye.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a vallásosak/egyháztagok iskolázási hátránya megszűnt: *ez azonban alapvetően az ideológiailag elkötelezett pártállam fokozatos – bizonyos értelemben több évtizedes - felbomlásának tudható be. Az egyházak mint intézmények csak a kilencvenes években kerültek iskolaalapító helyzetbe – ez már nem sokat változtatott a kialakult helyzeten.*

A szorosabb értelemben vett egyháztagok és az ateisták: iskolázottság a világnézeti skála két végpontján

Különböző vallásossági öndefiníciós skálák léteznek, ezek problematikusságáról a fentiekben szoltunk. Viszonylag egyértelmű ugyanakkor a két végpont: azoké, akik az egyház tanítását követően vallásosnak mondják magukat és azoké, akik kifejezetten kijelentik, hogy nem vallásosak. (Köztük a magam módján vallásos vagyok, és a nem tudom eldönteni hogy vallásos vagyok –e kategóriák állnak, melyekkel most nem foglalkozunk)

7. tábla: Az „egyház tanítását követem” és a „nem vagyok vallásos” öndefiníciójú csoportok a legidősebbek között

	egyházias	nem vallásos	egyházias	nem vallásos	egyházias	nem vallásos
	1900 körül		1907 körül		1914 körül	
nem járt iskolába	6,1	0	4,1	0	1,2	1,4
kevesebb mint 8 ált.	48,5	25	67,6	33,3	60,7	30,1
8 általános	15,2	0	6,9	23,8	12,8	19,2
szakmunkásképző	6,1	0	8,3	23,8	8,1	12,3
Érettségi	12,1	50	4,1	4,8	7,1	17,8
főiskolai diploma	6,1	0	5,5	14,3	5,2	4,1
egyetemi diploma	6,1	25	3,4	0	5	15,1
	100	100	100	100	100	100
Total	33	4	145	21	422	73
Érettségizettek aránya	24,3	75	13	19,1	17,3	37
Felsőfok aránya	12,2	25	8,9	14,3	10,2	19,2
a két alcsoport aránya	60	7,3	50,7	7,3	46,5	8

A legidősebb generációkban a kis számok ellenére elég jól érzékelhető, hogy a népesség felére kiterjedő egyházas csoport iskolázatlanabb, mint az igen szűk – a népesség 7-8 %át kitevő önmagát ateistának nevező csoport. E korban születettek között még negyven százalék körül marad azok aránya akik a két jól definiálható tömb közé helyezik magukat.

8. tábla: Az „egyház tanítását követem” és a „nem vagyok vallásos” öndefiníciójú csoportok a két háború között született nemzedékben

	egyházias	nem vallásos	egyházias	nem vallásos	egyházias	nem vallásos
	1921 körül		1928 körül		1935 körül	
nem járt iskolába	0,8	0,3	0,6	0,6	0,4	0,5
kevesebb mint 8 ált.	59,3	31,8	42,8	17,4	20,9	10
8 általános	17,7	17	30,1	25,2	45	24,5
szakmunkásképző	6,5	10,9	7,4	12,4	10,5	18,5
Érettségi	8,9	22,2	10,5	22,7	15,1	21,6
főiskolai diploma	3,7	9	4,9	9,5	4,8	12,6
egyetemi diploma	3,1	8,7	3,7	12,1	3,4	12,3
	100	100	100	100	100	100
Total	1127	311	1355	717	1092	921
Érettségizettek aránya	15,7	39,9	19,1	44,3	23,3	46,5
Felsőfok aránya	6,8	17,7	8,6	21,6	8,2	24,9
a két alcsoport aránya	37,9	10,5	28,2	14,9	20,3	17,1

A két háború között született korosztályoknál az egyházasak aránya folyamatosan csökken, tehát már annál a generációnál egyharmad alá esik, amelyik gyerekkorában kötelező hittanoktatásra járt. Ha nem is olyan mértékben, ahogy az egyházas csoport csökken, az ateista csoport is nő. (Az itt számszerűen nem mutatott köztes kategória is növekszik tehát: a két háború közötti időszak elején születettek között az emberek fele, a végén születettek között már több, mint hatvan százaléka van köztes állapotban.)

9. tábla: Az „egyház tanítását követem” és a „nem vagyok vallásos” öndefiníciójú csoportok a világháború alatt és után születettek között

	egyházias	nem vallásos	Egyházas	nem vallásos	Egyházas	nem vallásos
	1942 körül		1949 körül		1956 körül	
nem járt iskolába	0,9	0,2	1	0,4	0,4	0,3
kevesebb mint 8 ált.	7,9	4	2,3	1,6	2,2	1,5
8 általános	41,2	21	29,4	15	21,8	15,7
szakmunkásképző	14,9	22	19,9	24,9	23,8	26,3
Érettségi	18,8	27,6	27,3	35,9	30,3	34,8
főiskolai diploma	9,8	14,3	11,6	14,2	13,2	13,6
egyetemi diploma	6,4	10,8	8,5	8,1	8,4	7,8
	100	100	100	100	100	100
Total	776	1278	612	1826	501	2102
Érettségizettek aránya	35	52,7	47,4	58,2	51,9	56,2
Felsőfok aránya	16,2	25,1	20,1	22,3	21,6	21,4
a két alcsoport aránya	13,3	22	9,6	28,6	7,4	31,2

Lényegében a fenti folyamat jellemző a háború alatt és után, az immár nem vallásosan szocializált nemzedékben. Abban a korosztályban, amely már teljes egészében kötelező iskolai hittan nélkül nőtt fel az egyház tanítását követők aránya 10 % pont alá esik, a köztes kategória következetesen 60 % felett marad. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy a két csoport között az iskolázottsági olló már ekkor, azaz a hatvanas évek közepén középiskolába lépési korban érőknél csökkenni kezd. Sőt a hetvenes évek közepén felsőfok kapujába ért nemzedéket tekintve e különbségek már el is tűnnek. Úgy tűnik tehát, hogy nemcsak a templomjárásból meghatározható szélesebb vallásos, hanem az önmaga által egyházkövetőnek definiált kisebb csoport sem volt kimutatható hátrányban a konszolidált Kádár rendszer idején.

10. tábla: Az „egyház tanítását követem” és a „nem vagyok vallásos „öndefiníciójú csoportok a konszolidációs nemzedékekben

	egyházias	nem vallásos	Egyházas	nem vallásos	Egyházas	nem vallásos
	1963 körül		1970 körül		1977 körül	
nem járt iskolába	0	0,1	0,3	0,2	0	0,1
kevesebb mint 8 ált.	1,7	1,8	1,6	1,1	0,8	1,7
8 általános	18,1	13,6	13,6	16,5	11,4	16,7
Szaktanulmányok	24,8	30,4	22,3	29,9	20,2	30,4
Érettségi	33,1	32,5	36,7	34,2	56,8	44,2
főiskolai diploma	15,6	15,8	17,8	12,2	7,7	5,7
egyetemi diploma	6,7	5,8	7,6	5,9	3,2	1,2
	100	100	100	100	100	100
Total	359	1644	381	1694	377	1960
Érettségizettek aránya	55,4	54,1	62,1	52,3	67,7	51,1
Felsőfok aránya	22,3	21,6	25,4	18,1	10,9	6,9
a két alcsoport aránya	7	32,3	7,1	31,7	6,9	36

A folytatás talán már nem is meglepő: a nyolcvanas években érettségizők között az arány valóban megfordul. Úgy, hogy az egymást követő kohorszokban az egyházasak iskolázottsága folyamatosan nő, a kifejezetten nem vallásosak körében pedig kifejezetten csökken. Azaz, másfelől fogalmazva az egyházkövető népesség aránya ugyan csökken, de a markáns ateizmust az új iskolázott nemzedék mind kevésbé vállalja fel.

Az a makroszociológiai adat, hogy a társadalom egyhétédét kitevő egyházas tömbnek mindössze harmada, ezzel szemben a vállaltan ateista (társadalom negyedét jelentő) tömbnek több mint fele legalább érettségizett, s hogy míg az előbbinek 1, addig az utóbbinak 19 % a tartozik a felsőfokot végzett tömbhöz, olyan különbségeket takar, mely a középnemzedékre és az idősebbekre jellemző. *A fiatalabbaknál a nem vallásos csoport kifejezetten hátrányba kerül. A keresztény középosztály 50-es években háttérbe szorított csoportjai a hatvanas években gyermekeik nemzedékén keresztül, az iskolázottságon keresztül visszatértek az elitbe.*

Mi lehet tehát annak a sokak által megélt társadalmi érzékelésnek az alapja, hogy a templomjáró, illetve egyházuk tanítása szerint vallásos emberek iskolázottsági hátrányban vannak? Valószínűleg az az érzékelés, hogy *egy adott társadalmi csoporton belül rendkívül lecsökkent az egyház tanítása szerint vallásos emberek aránya, viszont megnőtt az ateizmusukat felvállalóké.* PI 100 jelenleg 40 körül járó egyetemet végzett között nem kevesebb, mint 19 mondja magát ateistának, viszont mindössze 5 mondja magát egyháza tanítását követőnek. Az „egyetemet végzetek” különösen pedig az egy – egy foglalkozáshoz tartozók jól látható és érzékelhető társadalmi csoport – aki abban kisebbségben van, az arra következtet, *valaki hátrányba szorította, s nem „mérícskéli”, hogy a világnézeti csoport valós méretei után mekkora arány „várható”.*

Egyébként arra is tehetünk egy kísérletet, hogy legalább a nagyobb értelmiségi csoportokat vallásosság szerint – tágabb értelemben vett vallásosság szerint – sorba rakjuk.

Az egyes értelmiségi csoportok vallásossága

Némileg a 60 %-os szekularizációs átlagnál gyengébb szekularizációt mutatnak (42 és 55 % közötti értékkel) a (közismerten jellegzetesen többedik értelmiségi generációs, Bourdieu-i értelemben vett kulturális ősiséggel rendelkező) építész-mérnökök, a vegyészmérnökök és a (falusi háttérrel inkább rendelkező) mezőgazdasági mérnökök. Ide tartoznak (a többedik generációs) egészségügyi egység-vezetők, az általános orvosok, a szakorvosok, s ide tartoznak az (inkább falusi háttérű)

állatorvosok is. Az iskolaigazgatóknak is éppen fele szekularizált. Egyetlen olyan nagyobb értelmiségi foglalkozás sincs, melyet a szekularizáció legalább kétötöd részben ne jellemezne.

Az átlagos tehát -55 és 65 % közötti- mezőben a csoportot domináló középiskolai és felsőfokú intézetben dolgozó tanárokat találjuk, sőt azokat az általános iskolai tanárokat is, akik egyetemi végzettséggel rendelkeznek.

Oktatásügyről lévén szó, a pedagógusokkal kapcsolatban még néhány adatot megvizsgálunk.

Nagy Mária 1996-os felvételében az akkor 30 és 50 közötti pedagógusokat az jellemzi, hogy 10% alatt marad körükben az egyház tanítása szerint vallásosak aránya. A 29 évnél fiatalabb – tehát zömében a rendszerváltást megelőző években felvételizett – pedagógusok körében már 12,6% a vallásosak aránya. Egyébként a kifejezett nem vallásosságban is nagy a különbség: a harmincas-negyvenes éveikben járóknak 42–44, a húszas éveikben járóknak 32,2% a tartozik ide. Ez tehát azt jelzi, hogy már 1989/1990 előtt megindult a vallásos/egyházias fiatalok pedagógus-pályára áramlása (Nagy M. 2000)

Az OI 2002-s – a pedagógusképző intézmények végzős hallgatóira terület, intézménytípus és nem szerint reprezentatív - felvételének tanúbizonysága szerint viszont a tanárnak készülők és az önmagukat még öt év múlva is tanári pályán elképzelő utolsó éves főiskolások-egyetemisták „templomjárási” összetétele a következő:

11. TÁBLA

A ténylegesen pedagógus pályára készülők templomjárási gyakorisága a 2001/2002 -es tanévben utolsó éves hallgatók körében

	Akik azt mondják, hogy végzés után tanítani fognak		Akik azt mondják, hogy öt év múlva tanítani fognak	
	Egyetem	Főiskola	Egyetem	Főiskola
legalább hetente	15,9	10,8	18,6	13,8
Havonta többször	8,1	7,2	6,9	6,9
Többször egy évben	15,1	23,6	19,6	25,9
Egyszer egy évben	8,4	12,8	2,9	11,2
Ritkábban	18,2	21,2	23,5	14,7
Soha	29,6	22,0	25,5	25,9
NT/NV	4,7	2,4	2,9	1,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Abszolút szám	358	250	102	116

Forrás: OI, 2002 /1

Úgy tűnik tehát, hogy Nagy Mária kutatásában tapasztalt arányokhoz képest tovább nő az egyházas pedagógusok aránya. A szélesebb értelemben vallásos csoporttal együtt pedig a magyar társadalom hasonlóan iskolázott csoportjaihoz hasonlóan a jövő pedagógustársadalmának fele lesz egyháztagnak.

A pedagógustársadalomban fokozatosan egyre nagyobb arányban lesznek jelen az egyházakhoz kötődő, vallásos pedagógusok. Ez az eltolódás megindult a nyolcvanas években, és kiteljesedett a kilencvenesekben. Ebben – különösen az ötéves előrettekintésben – egyáltalán nem az egyházi intézmények belépése játszik szerepet, hiszen a katolikus egyetem hallgatóinak tizede gondolja úgy, hogy tanár lesz öt év múlva: a református egyetemre járók, a református-főiskolára járók közül ennél is kevesebben. Ez pedig alatta marad a világi intézményekben megfigyelhető átlagnak.

A pedagógustársadalom tehát nem tekinthető szekularizáltabbnak – s különösen nem tekinthető ateistábbnak – mint a magyar „szülőársadalom” átlaga. A szekularizáció egyéb mutatói szerint : a pedagógushallgatók ötödére igaz, hogy felekezeti bejegyzés náluk nem történt, felükre, hogy nem jártak hittanra, negyedükre, hogy egyáltalán nem járnak templomba, s mintegy kétötödükre, hogy – az e kutatásban bevezetett a „Ha baráti körben ilyesmiről esik szó, Ön valamilyen felekezethez tartozónak mondja magát” kérdésre nemleges választ adtak. Néhány százalékponttal szekularizáltabbak a középiskolai tanárok, mint az általános iskolaiak, s ezek jelentős részben megelőzik a tanítókat. (Biró:2002:299)

Fontos és nem könnyen megválaszolható, hogy a pedagógusok világnézete mennyiben jelenik meg a diákok előtt. A 90-es években középiskolát végzettek körében visszaemlékezéseket gyűjtöttünk erről. A válaszolók tizede állítja azt, hogy majdnem minden tanárának vallási meggyőződését ismerte, a hetede, hogy kétharmadukét, viszont majdnem harmada csak a tanárok harmadáról rendelkezett ilyen ismeretekkel, s a diákok fele majdnem senkiét sem ismerte. A tájékozatlanság még erősebb a tanárok felekezeti hovatartozását illetően – a teljesen tájékozatlanok blokkja ott 70%-ra nő. (Ez azt jelenti, hogy a tanár-diák viszony ilyen értelemben objektíve szekulárisabb, vallási/világnézeti kérdésekről távolságtartóbb, mint a diákok egymás közötti viszonya. A diákok majd harmada ugyanis majdnem minden társának világnézetét ismeri, további ötöde állítja, hogy legalább osztálytársai kétharmadáról tudta, milyen világnézetű.) (NPT 1995–2002)

Visszatérve a szekularizációs rangsorhoz: ide, azaz az átlaghoz tartoznak az ügyvédek, közgazdászok, gyógyszerészek, ipari egység vezetők, egyéb mérnökök, gépészmérnökök is. Valószínűleg csak alaposabb vizsgálat mutathatná ki: melyikük miért. Feltehető – bár itt még életkori szempontok is vannak – hogy az ügyvédek, közgazdászok esetében a két végponton találunk több értelmiségit – erősen osztott szakmákról van szó – a mérnökök és ipari egység vezetők viszont munkásosztályi háttérből jöttek, s a skála közepén tömörülnek.

Az átlagnál szekularizáltabb, 65% fölötti arányt mutatnak a vezető kereskedelmi, szállítási szakemberek egységvezetők. (A kereskedelemben szállítmányozásban a hagyományosan szekularizáltabb budapesti polgárság vélhetően erősebb foglalkozás áthagyományozási ill. mintaadó tulajdonságokkal bír.)

Magasan szekularizáltak a vezető államigazgatási tisztviselők, jogászok is.

80 %-os illetve afeletti értékkel rendelkeznek az ügyészek és két kulturális csoporthoz tartozók: az újságírók és az oktatási kisservezetek vezetői, valamint a fegyveres testületek egyetemi diplomával rendelkező csoportja. Egyetlen csoportban a fiatal műszaki értelmiségiekből álló informatikusok körében 100 % a szekularizáltak aránya.

E csoportok ugyan igen kis létszámúak, de sorrendjük mégsem tűnik véletlennek. A hagyományos ipari munkásságból töltekező értelmiségi csoportok, az évtizedek óta hagyományosan szekularizáltabb terciér szféra és az erősebb hatalmi mozzanattal bíró értelmiségi szakmák húznak a szekularizált, a jellegzetesen többedik generációs keresztény-középosztálybeli háttérre visszatekintők (legnagyobb részük orvos) húznak a vallásosabb oldal felé. A jellemzően vidéki-paraszti közezből érkezettek is ezt az oldalt erősítik. Az értelmiségi professziók legnagyobb része középen helyezkedik el. (A középiskolai tanárság pl. az egyetemet végzetteknek mintegy tizedét téve ki, pontosan ugyanolyan mértékben szekularizált, mint az átlag.)

Az értelmiségi csoportok „egymás-érzékeléséből” is megmagyarázható a vallásosok háttérbe szorítottsági érzése: úgy vélhetik, hogy a magas presztízzsel rendelkező pozíciók közül azok „maradtak” nekik, amelyekben gyenge a hatalmi mozzanat.

Ezek a csoportok ahhoz végképp nagyon kicsik, hogy a csoporton belüli generációs elmozdulást érzékelni tudjuk.

A jövő iskolázottsági elitje

Míg a Kádár-korszak bármely évtizedében egyetemet/főiskolát végzettek között 10% alatt marad az egyház tanítását követően vallásosak aránya, addig Kovács András - 1992 decemberi, a magyar egyetemistákra és főiskolásokra vonatkozó - felvétele szerint a megkérdezettek 13%-a mondotta magát az egyház tanítását követően vallásosnak (Kovács 2000).

A jelenlegi egyetemi/főiskolai hallgatóságról is van némi adatunk. (A kérdések itt már a templomjárás gyakoriságára vonatkoznak, így azt részletesen közöljük.) E kutatásban csak azoknak tették fel a templomjárás gyakoriságára vonatkozó kérdést, akik kifejezetten valamely felekezethez tartozónak mondták magukat, így a 2581 fős minta istentisztelet-járás gyakoriságáról feltehetően a szekuláris oldal felé húzó táblával rendelkezünk – ami vallásosság-szociológiailag talán problematikus, de jelen témánk szempontjából nem az.

Templomjárás gyakoriság a 2001/2002-es tanévben első éves egyetemisták/főiskolások körében (n = 2581)

Legalább hetente	7,4
Havonta többször	7,5
Többször egy évben	16,1
Egyszer egy évben	6,0
Ritkábban	6,8
Soha	2,4
Felekezethez nem tartozónak mondja magát, ezért nem kérdezték	52,9
Nincs válasz	0,9

Forrás: OI, 2002/2

Eddigi „egyháztagsági” (szélesebb értelemben vett vallásossági) definíciókat – legalább ünnepeken templomjáró – használva az egyetemista/főiskolás népesség mintegy 31%-a egyháztagnak tekinthető. (Ez lényegesen alacsonyabb, mint a Tárki által mért 37 %-os adat. Ugyanakkor két technikai ok miatt is úgy vélhetjük, hogy a két szám egy-két százalékkal azért közelebb van egymáshoz, mint első pillantásra tűnik: az egyik, hogy amikor – mint az utóbbi kérdőívénél – az évenkéntinél ritkább templomjárás is fel van kínálva, tehát az item sor hosszabb, a nem teljesen szekularizálódott megkérdezettek hajlamosak magukat inkább az évenkénti, mint az évenként néhányzori kategóriába sorolni, másrészt pedig az, hogy a Tárki a kérdést az önmagukat felekezethez nem sorolóknak is feltette, tehát elvileg lehet olyan csoport, aki mindenféle felekezeti elköteleződés nélkül, mondjuk vallásos házastársa kedvéért jár ünnepeken templomba.)

Fontos leszögezni ugyanakkor, hogy a szélesebb értelemben vett egyháztagok arányos részvételével szemben e minta tanúbizonyosága szerint az egyházas/hetente járó csoport az egyetemista/főiskolás népességben alacsonyabb, mint a korcsoport átlagában.

Másik felmérésünk is van a jelenlegi állapotról: a tanár- és tanítóképző intézmények utolsó évfolyamán a helyzet a következő:

13. TÁBLA

Templomjárás gyakoriság a tanár- és tanítóképzéssel foglalkozó egyetemek és főiskolák végzős hallgatói körében (a világi felsőoktatási intézményekre külön is megvizsgálva)

	Egyetemek	Főiskolák	Világi egyetemek	Világi főiskolák
legalább hetente	12,4	9,3	10,5	10,0
Havonta többször	8,2	6,2	7,5	5,7
többször egy évben	15,4	19,8	15,2	19,2
egyszer egy évben	10,4	12,4	10,3	13,0
Ritkábban	17,4	21,3	18,8	20,4
Soha	32,2	27,6	33,4	28,2
NT/NV	4,0	3,3	4,3	3,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Abszolút szám	547	450	494	422
Egyetemisták aránya	54,9		53,9	

Forrás: OI, 2002/1

Előzőekben kialakított kategóriarendszerünk értelmében tehát a bölcsész és természettudományi szakokra járó egyetemisták 36, a tanárképzésbe járó főiskolások 35%-a tekinthető egyháztagnak. Jogos természetesen a kérdés, hogy ha az egyházi felsőoktatási

intézményeket – melyek a rendszerváltás termékei – kiemelnék, vajon hátrányba kerülnének-e az egyháztalagok. Mintánkban – különféle okok miatt – ugyan nem szerepel minden egyházi felsőoktatási intézmény, de a katolikus és református egyetemi karok, illetve a legnagyobb főiskola, a debreceni református tanítóképző főiskola igen. Ezek leválasztása után kitűnt, hogy a világi egyetemeken/főiskolákon is kb. a hallgatók harmada egyháztalagnak minősíthető.

Ha nem a jelenlegi világnézeti hovatartozást, hanem a családi hátteret vizsgáljuk – annak megállapítása végett, hogy az egyháztalag, vagy nem egyháztalag családok *küldhetik* nagyobb valószínűséggel felsőoktatásba illetve a felsőoktatás ezen szektorába gyerekeiket –, az egyháztalag családok helyzete nem tűnik előnytelenebbnek: a főiskolákra járóknak ugyanis 48,1, az egyetemre járóknak 41,5%-a járt iskolás korában hittanra. Mivel tudjuk más közvélemény-kutatásokból (*Andor & Liskó*), hogy a középiskolás diákok fele, kicsit korábban – Tomka Miklós adatai szerint – harmada járt hittanra, akkor kitűnik, hogy az egykor hittanra járók kb. azonos valószínűséggel kerülnek be a tudományegyetemek tanárszakjaira és a pedagógusképző főiskolákra, mint az arra nem járók.

Hegedűs Rita – számos adatbázis együttes elemzése alapján – a fent összevont adatbázisból levont következtetéseinkkel összhangban megállapítja, hogy míg az idős emberek körében a vallásosság alacsony iskolázottsággal jár együtt, addig ez a fiataloknál nem igaz, sőt a nyolcvanas-kilencvenes évek trendjei arra utalnak, hogy az iskolázottság és a vallásosság a fiatal nemzedékben egyre inkább együtt kezd járni (*Hegedűs 2002*).

Felekezethez tartozás és iskolázottság

A nemzetközi szakirodalomban elsősorban Karády munkáiból ismert, hogy az 1945 előtt Magyarország társadalmában az iskolázottság erősen összekötődött a felekezeti hovatartozással. (Karády, 2000) Ennek mai képét is érdemes megvizsgálnunk.

14. tábla A felekezethez tartozás és iskolai végzettség

	ISKO L8A										Total
	-1,00	1,00 nem járt iskol ába	2,00 keves ebb mint 8 ált.	3,00 8 általá nos	4,00 szakmunkás képző	4,50 szakközépi skolai	5,00 éretts égi ?	5,50 gimnáz ium	6,00 főisk olai dipló ma	7,00 egyet emi dipló ma	
,00	,2%	,9%	5,8%	17,4 %	21,8%	11,1%	4,6%	16,1%	13,9 %	8,4%	657
1,00 római katoliku s	,0%	,4%	13,5%	25,3 %	24,4%	8,7%	6,5%	9,6%	7,7%	4,0%	25431
2,00 görög katoliku s		1,3%	15,2%	27,7 %	24,2%	8,0%	6,1%	8,6%	6,3%	2,6%	1191
3,00 reformá tus	,0%	,6%	15,9%	26,8 %	23,2%	8,4%	5,9%	8,5%	7,1%	3,7%	8009
4,00 evangél ikus		,3%	13,7%	23,6 %	22,2%	8,1%	7,2%	10,4%	9,3%	5,3%	1502
5,00 görögk eleti	1,2%	1,2%	21,4%	20,2 %	21,4%	4,8%	3,6%	10,7%	6,0%	9,5%	84
6,00 izraelita			3,1%	23,1 %	12,3%	4,6%	10,8 %	23,1%	7,7%	15,4 %	65
7,00 egyéb vallás		,7%	11,6%	21,0 %	21,0%	11,7%	6,4%	11,7%	10,4 %	5,4%	613
8,00	,0%	,2%	3,9%	17,4	24,7%	12,1%	9,5%	12,9%	12,1	7,2%	12140

nem tartozik egyházh				%					%		
9,00 NEM TUDJA				20,0 %	30,0%	30,0%		10,0%	10,0 %		10
	,0%	,4%	11,5%	23,4 %	24,1%	9,5%	7,1%	10,3%	8,8%	4,8%	49702

Az egyetemi végzettségben a teljes népességben – ahogy az 1941 előtti megbízható felekezet és iskolázottság statisztikai adatokból is gondolni lehet, az izraelita népesség erősen kiemelkedik. Új jelenség az igen kis létszámú görögkeleti népesség erőteljes iskolázottsága. Ezek a csoportok azonban rendkívül kicsik.

A nagy domináns felekezeti világnézeti csoportok között a felekezeten kívüli - egyéb vallású- lutheránus-- római katolikus- kálvinista-görög katolikus erőssorrend figyelhető meg. Ez (mármint a legelső kategóriát leszámítva, minthogy a felekezetenkívüliség régen gyakorlatilag ismeretlen volt) pontosan azonos az 1941 előtti népszámlálások által tükrözött erőssorrenddel. A felekezetek közötti iskolázottsági erőviszonyok, tehát nagyon mélyen rejtőznek a magyar társadalom szerkezetében, s ezt a felezeti hovatartozás iránt teljes közömbösséget mutató évtizedek sem tudták megváltoztatni.

15. tábla

		ISKOL8A										Total
KORCSO20		-1,00	1,00 nem járt iskolába	2,00 kevesebb mint 8 ált.	3,00 8 általános	4,00 szakmunkásképző	4,50 szakközépiskolai	5,00 érettségi?	5,50 gimnázium	6,00 főiskolai diploma	7,00 egyetemi diploma	
1915 előtt szül	,00			20,0 %	20,0 %	60,0%						5
	1,00 római katolikus		2,3 %	58,3 %	13,1 %	9,8%	1,9%	2,5 %	3,8%	3,5 %	4,8 %	521
	2,00 görög katolikus		4,8 %	71,4 %	9,5 %	4,8%			9,5%			21
	3,00 református	,6%	5,7 %	63,1 %	12,5 %	7,4%	3,4%	,6%	1,7%	3,4 %	1,7 %	176
	4,00 evangélikus		2,9 %	51,4 %	11,4 %	11,4%	2,9%	2,9 %	2,9%	8,6 %	5,7 %	35
	5,00 görögkeleti			100,0%								3
	6,00 izraelita				20,0 %	20,0%			40,0 %		20,0 %	5
	7,00 egyéb vallás				80,0 %		10,0%				10,0 %	10

	8,00 nem tartozik egyház- hoz	1,8 %		45,5 %	10,9 %	12,7%	1,8%	3,6 %	9,1%	7,3 %	7,3 %	55	
		,2%	2,9 %	58,4 %	12,5 %	9,7%	2,2%	2,0 %	4,0%	3,7 %	4,3 %	831	
1915- 1935 szül	,00	1,3 %	1,3 %	25,0 %	23,7 %	9,2%	2,6%	1,3 %	11,8 %	11, 8%	11,8 %	76	
	1,00 római katoli- kus		,5%	39,0 %	28,5 %	10,6%	3,8%	3,2 %	5,9%	4,7 %	3,8 %	6106	
	2,00 görög katoli- kus		2,2 %	45,5 %	27,3 %	10,8%	2,2%	3,0 %	1,7%	5,2 %	2,2 %	231	
	3,00 refor- mátus		,9%	42,5 %	26,8 %	9,9%	3,7%	2,5 %	5,4%	4,5 %	3,9 %	2038	
	4,00 evang- élikus		,2%	38,4 %	26,9 %	8,5%	2,5%	3,4 %	6,9%	5,5 %	7,6 %	435	
	5,00 görög keleti	3,8 %	3,8 %	46,2 %	23,1 %	7,7%			7,7%	7,7 %		26	
	6,00 izraeli ta			4,3 %	43,5 %	8,7%	4,3%	4,3 %	17,4 %	8,7 %	8,7 %	23	
	7,00 egyéb vallás		,9%	39,7 %	28,4 %	10,3%	2,6%	2,6 %	6,0%	3,4 %	6,0 %	116	
	8,00 nem tartozik egyház- hoz		,4%	18,5 %	24,4 %	12,3%	5,9%	7,1 %	8,9%	10, 6%	11,9 %	1387	
	9,00 NEM TUDJ A				100, 0%							1	
			,0%	,6%	36,9 %	27,5 %	10,6%	3,9%	3,6 %	6,3%	5,5 %	5,1 %	10439
	1935- 1955 között szül	,00		1,4 %	2,7 %	17,4 %	20,1%	10,0%	3,2 %	15,5 %	17, 8%	11,9 %	219
		1,00 római katoli- kus	,0%	,5%	6,2 %	30,8 %	25,9%	7,3%	6,3 %	9,7%	8,5 %	4,7 %	9042
2,00 görög katoli- kus			2,2 %	11,5 %	34,4 %	23,7%	8,1%	4,5 %	7,9%	5,5 %	2,2 %	418	
3,00 refor- mátus		,1%	,5%	8,2 %	33,2 %	23,7%	8,3%	5,2 %	8,5%	8,2 %	4,2 %	2932	
4,00 evang			,2%	3,8 %	31,6 %	24,8%	7,4%	7,4 %	11,5 %	7,9 %	5,6 %	557	

	élikus											
	5,00 görög keleti			6,7 %	30,0 %	30,0%	3,3%	3,3 %	6,7%	3,3 %	16,7 %	30
	6,00 izraelita				12,5 %	12,5%	6,3%	12,5 %	25,0 %		31,3 %	16
	7,00 egyéb vallás		1,3 %	5,9 %	26,3 %	21,7%	16,4%	7,9 %	7,9%	8,6 %	3,9 %	152
	8,00 nem tartozik egyházh	,0%	,2%	2,6 %	18,8 %	22,4%	11,6%	8,9 %	12,4 %	14,6%	8,6 %	4105
	9,00 NEM TUDJA					66,7%				33,3%		3
		,0%	,5%	5,7 %	28,3 %	24,5%	8,6%	6,7 %	10,2 %	9,9 %	5,6 %	17474
1955 után szül	,00		,3%	3,4 %	16,1 %	25,1%	13,8%	5,9 %	17,7 %	12,1%	5,6 %	355
	1,00 római katolikus	,0%	,1%	1,9 %	18,7 %	32,4%	13,3%	9,0 %	12,0 %	9,1 %	3,3 %	9728
	2,00 görög katolikus			2,5 %	23,2 %	31,3%	10,7%	9,0 %	12,3 %	7,7 %	3,3 %	521
	3,00 református		,2%	1,9 %	21,1 %	33,1%	12,3%	9,3 %	11,0 %	7,9 %	3,1 %	2856
	4,00 evangélikus		,2%		12,1 %	32,8%	14,4%	10,8 %	12,7 %	14,2%	3,0 %	473
	5,00 görög keleti			4,0 %	8,0 %	28,0%	12,0%	8,0 %	20,0 %	8,0 %	12,0 %	25
	6,00 izraelita			4,8 %	9,5 %	14,3%	4,8%	19,0 %	23,8 %	14,3%	9,5 %	21
	7,00 egyéb vallás		,3%	2,4 %	16,7 %	24,8%	13,1%	7,2 %	15,8 %	14,0%	5,7 %	335
	8,00 nem tartozik egyházh	,0%	,1%	1,3 %	15,2 %	28,9%	13,9%	10,5 %	13,9 %	10,9%	5,3 %	6577
	9,00 NEM TUDJA				16,7 %	16,7%	50,0%		16,7 %			6
		,0%	,1%	1,7 %	17,8 %	31,1%	13,3%	9,5 %	12,7 %	9,7 %	4,0 %	20897

Míg az 1955 előtt született középnemzedékből a felekezetenkívüliek a nagyobb történelmi egyházakat mind meghaladó mértékben iskolázottak, addig az 1955 után született nemzedéknél az evangélikusok iskolázottsági átlaga már magasabb, mint a felekezetenkívülieké. Ha ez utóbbi csoportot az 1969 után születettek szűkítjük az evangélikusok előnye növekszik, s a katolikusok szinte utoléri a felekezetenkívülieket.

Összességében megállapíthatjuk, hogy már a hetvenes -nyolcvanas években *megszűntek azok a kimondott/kimondatlan korlátok, melyek a vallásos emberek iskolai úton történő felemelkedését akadályozták.* Mivel ezzel egyidejűleg a társadalmi mobilitás – minden mérhető faktor szerint – lecsökkent, sőt a tanulmányi eredményeket és az egyetemre kerülés valószínűségét már nem is egyszerűen a szülő iskolázottsága, hanem a Bourdieu-i értelemben vett „kulturális ösiség”, azaz a nagyapák iskolai végzettsége kezdte növekvő mértékben meghatározni (Andor 2002), a magyar társadalom legszekularizáltabb rétegének tekinthető szakmunkásság esélyei csökkentek a legalább érettségizett középréteggel szemben. Ez a középréteg pedig vallásosabb és gyermekeit is vallásosabban neveli. (Mindez természetesen azt is jelenti, hogy az „egyháztagok” javuló iskolázási esélyei elsősorban a középosztálybeli egyháztagok javuló esélyeit jelentik, s nem a falusi iskolázatlan egyháztagokét, ez a vallásszociológia szempontjából a magyarországi vallásosság társadalmi összetételének igen érdekes átalakulását, még élesebb „kettészakadását” eredményezi majd.)

A tanulmány a Lelkiismereti és vallásszabadság az ezredfordulón című OTKA kutatás és a Fővárosi Közoktatásfejlesztési Alapítvány támogatásával készült. A tanulmány támaszkodik az Educatio 2002 tavaszi számában megjelent tanulmányomra.

Adatbázisok:

NPT/ 2001-es saját adatfelvétel egyházi iskolákról.

NPT/1995–2002 1995 óta készülő saját adatbázis iskolai hittan szervezéséről

Kozma 1993 1993-as OI felvétel a vallásosság és oktatással kapcsolatos kérdések összefüggéseiről

Lukács 2002/1. 2002-es OI felvétel a pedagógusképző intézmények végzős hallgatóiról , kutatásvezető Lukács Péter

Lukács 2002/2 2002 tavaszi OI-s felvétel az elsős egyetemisták/főiskolások körében, kutatásvezető Lukács Péter

OM-OI 2001 2001-es OM statisztika alapú saját adatbázis egyházi iskolákról

NPT 50000: Tárkai 1997 és 2000 közötti „Omnibusz” közvéleménykutatásaiból aggregált 50000 s adatbázis

Szakirodalom

Andor Mihály-Liskó Ilona (2000) Iskolaválasztás és mobilitás. Budapest, Iskolakultúra. (8 és 194.p.)

Biró Zsuzsanna (2002) Tanárok a 2002 /2003-as tanévben Educatio. No. 3.

Chaves (2003) Progress and Cumulation in the Sociology of Religion: A Symposium.

By: Chaves, M.; Demerath III, N.J.; Neitz, M.J.; Wuthnow, R.; Zald, M.N.. Journal for the Scientific Study of Religion, Mar2003, Vol. 42 Issue 1,

Fedor Tibor (2002) A volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezéséről (Kézirat, Budapest,)

Froese,2004 Paul After Atheism: An Analysis of Religious Monopolies in the Post-Communist World.

:

Sociology of Religion; Spring2004, Vol. 65 Issue 1, p57, 19p

Gereben Ferenc-Tomka Miklós (2000) Vallásosság és nemzettudat. Budapest , Kerkai Jenő Egyházzsociológiai Intézet

Ifjúság 2000 Budapest,,Ifjúságkutató Intézet, 2001

Karady, Viktor, 2000 Jewish Over-Schooling Revisited : the Case of Hungarian Secondary Education in the Old Regime (1900-1941), Yearbook of the Jewish Studies Programme, 1998/1999, Budapest, Central European University, 2000, 75-

Kivisto 2002 Sociology of Religion: A Review. By: Kivisto, Peter. International Journal of Politics, Culture & Society, Summer2002, Vol. 15 Issue 4,

Kovács András (2000) Vallás és a vallásosság a mai magyar egyetemisták körében in Oktatáspolitikai és vallásszabadság. Szerk. Nagy Péter Tibor, Budapest, Új Mandátum

Levitt,2004, Peggy Redefining the Boundaries of Belonging: The Institutional Character of Transnational Religious Life. Sociology of Religion; Spring2004, Vol. 65 Issue 1, p1, 18p

Loury (2004): Does Church Attendance Really Increase Schooling? By: Loury, Linda D.. Journal for the Scientific Study of Religion, Mar2004, Vol. 43 Issue 1,

Lummis,2004 Adair T.:

A RESEARCH NOTE: REAL MEN AND CHURCH PARTICIPATION.

Review of Religious Research; Jun2004, Vol. 45 Issue 4, p404, 11p, 4

Majsai Tamás (2000a) Kormányzati egyházellenesség Magyar Narancs. 2000)/27.

Molokotos-Liederman 2002 Religion in modern Europe . By: Molokotos-Liederman, Lina. Sociology of Religion, Fall2002, Vol. 63 Issue 3,

Monahan (2003) Sociology of Religion: Contemporary Developments/Religion in Western Society . By: Monahan, Susanne C.. Sociology of Religion, Winter 2003, Vol. 64

Nagy Mária (2000) Pedagógusok, szakmai szervezetek és világnézeti elkötelezettség a kilencvenes évek magyarországi közoktatásában in Oktatáspolitikai és vallásszabadság. Szerk. Nagy Péter Tibor, Budapest, Új Mandátum 2000

Nagy Péter Tibor (2000) Járszalag és aréna Budapest, Új Mandátum 2000

Nielsen (2002) How is a History of the Sociology of Religion Possible?: Reflections on Roberto Cipriani's Sociology of Religion. By: Nielsen, Donald A.. International Journal of Politics, Culture & Society, Summer2002, Vol. 15 Issue 4,

Phillips 2004 , Rick :

Can Rising rates of church Participation be a Consequence of Secularization?

Source:

Sociology of Religion; Summer2004, Vol. 65 Issue 2, p139, 15p

Pollack 2002 The Change in Religion and Church in Eastern Germany after 1989: A Research Note. By: Pollack, Detlef. Sociology of Religion, Fall2002, Vol. 63 Issue 3,

Repstad 2003: The Blackwell Companion to Sociology of Religion . By: Repstad, Pal. Journal of Contemporary Religion, Jan2003, Vol. 18 Issue 1,

Scheepers 2002 :Education, Religiosity and Moral Attitudes: Explaining Cross-National Effect Differences. By: Scheepers, Peer; Te Grotenhuis, Manfred; Van Der Slik, Frans. Sociology of Religion, Summer2002, Vol. 63 Issue 2,

Seiwert (2003) Freedom and Control in the Unified Germany: Governmental Approaches to Alternative Religions Since 1989. By: Seiwert, Hubert. Sociology of Religion, Fall2003, Vol. 64 Issue 3,

Silverman (1993) Move Over, Murphy: Some "Laws" of the Sociology of Religion. By: Silverman, William. Sociology of Religion, Winter93, Vol. 54 Issue 4,

Sommerville 2002, Stark's Age of Faith Argument and the Secularization of Things: A Commentary. By: Sommerville, C. John. Sociology of Religion, Fall2002, Vol. 63 Issue 3,

Szántó János (2000) Iskolai végzettség és istentisztelet-járási gyakoriság Budapesten in Oktatáspolitikai és vallásszabadság. Szerk. Nagy Péter Tibor, Budapest, Új Mandátum

Tamás Pál (1997) Egyházi mozgásterek a társadalomban in A egyház mozgástereiről. Budapest Vigilia kiadó, szerk Horányi Özséb

Tomka Miklós (1992) Vallás és iskola Educatio, No. 1